

תוכן העניינים

ז עם הספר

1 מבוא : חקר אמנות העריכה בספרות חז"ל

פרק ראשון

אנשים ונשים – בין קניין אישי לדירוג דתי
משנה קדושין פרק א

- 9 פתיחה : חריגים בעריכת המשנה : 'גלגול' או קבצים ?
12 א. קדושין פרק א
18 ב. 'מסכת קניינים'
22 ג. כללי החיוב והפטור במצוות
27 ד. הפרק במלואו : קניין, שליטה וקדושה

פרק שני

על פתח הבית – רשות הרבים ובני העיר : פרק של מחשבה מדינית
תוספתא בבא מציעא פרק יא

- 33 פתיחה : סדר התוספתא לעומת סדר המשנה
36 א. ביאור הלכה ט כיחידת גישור וזיהוי הקבצים המרכיבים את הפרק
44 ב. הקובץ השני (והשלישי) : פתח דרכה העצמאית של התוספתא
47 ג. 'בני { המקום }' – הקובץ המרכזי
49 ד. ה'רשות' וה'רבים' – תחומן של הלכות ציבור (קבצים 5-6)
52 ה. חשבון אחרון : בני העיר מול אחרים
54 סיכום : הבדלי העריכה כשיקוף של הבדלים במחשבה פוליטית
55 נספח א : תוספתא בבא מציעא פרק יא
60 נספח ב : הערות על הלכות המעבר
62 נספח ג : משנה בבא מציעא פרק י ובבא בתרא פרק א

פרק שלישי
מידה כנגד מידה והליווי האלוהי במדבר
מכילתא דרבי ישמעאל: מסכת בשלח, פרשת הפתיחה

- 67 א. חקר העריכה במדרש המוסב על המקרא
70 ב. דרשה מפליאה בפתח הפרשה: 'שילוח' של כבוד
73 ג. 'במדה שאדם מודד – בה מודדים לו'
77 ד. עננים, ליווי וכבוד
81 ה. היה ארונו של יוסף מהלך עם ארונו של חי העולמים
85 ו. עיכוב הגאולה: 'דרך המדבר'
88 ז. מידה כנגד מידה – קרבת אלוהים ליחיד ולדורות: סיכום
90 נספח: מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא בשלח, פתיחתא

פרק רביעי
צדקה, הסתכלות וצלם אלוהים
ויקרא רבה פרשה לד

- 97 א. טיבו של 'ויקרא רבה' ועריכת פרשותיו
100 ב. סקירת החטיבות ועיצובן
115 ג. החטיבה השלישית – שני המעשים בהלל: מוקד מלאכת העריכה בפרשתנו
119 נספח: ויקרא רבה פרשה לד, א-ז – העתקה מנוסח כתב יד מינכן 117

פרק חמישי
'עין תחת עין ממון' – הדגשת הממד הערכי
תלמוד בבלי בבא קמא פג ע"ב-פד ע"א

- 123 פתיחה: עיון בעריכתה של סוגיה בתלמוד הבבלי
125 א. סוגיית 'עין תחת עין' (בבא קמא פג ע"ב-פד ע"א)
130 ב. מסגרת ספרותית-רעיונית: חתימה מעין הפתיחה
132 ג. קירוב וריחוק בעריכה: טיפול דיפרנציאלי בשבע הוכחות
136 ד. עונשו של החובל: גופי הטעונונים שבסוגיה
141 סיכום: חקר אמנות העריכה כמפתח לעיון במחשבת חז"ל
141 א. מעבר לשיטה הפורמלית: מחיר ההצלחה האמנותית
145 ב. מעשה העריכה: שיבוץ, עיבוד ומשמעות
153 קיצורים ביבליוגרפיים
159 מפתח

עם הספר

הורי, ר' יצחק זוהר וד"ר אורה זוהר, הנחוני משחר נעורי בדרך אמת ואהבת התורה. חניכתי בלימוד דברי חכמים בסברה ישרה הייתה אצל מורי ר' שמעון פרידלנדר, זכר צדיק לברכה, בתיכון עירוני ב' בתל אביב. אחרי כן, בתקופת לימודי בישיבת הכותל, זכיתי לקבוע חברותא בלימוד משניות בעיון עם ר' יצחק ספיר יב"א, ומתוך כך להכיר את ערכה של המשנה וכן של שאר חיבורי חז"ל כספרים העומדים כל אחד ואחד בפני עצמו. מחוקר המקרא הדגול, פרופ' משה גרינברג, למדתי על חשיבותו של העיון בתבניתו הספרותית של הטקסט השלם כפי שהוא בפנינו כמפתח למשמעותו, מעל ומעבר לשאלות הנוגעות להתהוותו ההיסטורית.

בשנת תשל"ז זכיתי להימנות עם חבורת התלמידים המייסדים של מכון שלום הרטמן בירושלים; בניצוחו של מורנו ר' דוד הרטמן התאמצנו לסלול דרכים בלימוד ספרות חז"ל. נפשנו ביקשה לימוד שיהא משיק לעיון הישיבתי מזה ולביקורת המחקרית מזה, אך תוכו רצוף אהבה ועיקרו הרצון להגיע אל משמעותם הדתית והרעיונית של דברי חכמים.¹

מתוך מגוון הדרכים שנגלרו לפנינו, חביב היה עלי ביותר העיון הספרותי-רעיוני בחקר העריכה. הדברים שבספר זה יסודם בשיעורים שנתתי בדיבור חברים בבית המדרש של המכון, ושם הייתה תחילת בירורה של הגישה המונחת כאן לפני הקורא.² ברבות השנים זכיתי להציג את מרבית הדברים באכסניות שונות בארץ ובחו"ל ולקבל משומעי משוב רב ערך.³ בייחוד עלי להזכיר את תלמידי במגמה

1 לתיעודם ולאפיונם של מאמצינו אלה ראו מנחם לורברבוים, בית המדרש.

2 בייחוד זכורה לי התלהבותו של פרופ' יעקב לוינגר ז"ל, שהצטרף אלינו בבית המדרש, מן השיעור שנתתי על תוספתא בבא מציעא פרק יא (ראו פרק ב להלן). הוא עודדני להוציא את הדברים לאור, ועתה זוכה אני סוף-סוף לעשות רצונו.

3 גרעין העיון שבפרק א הופיע במאמרי 'מה בין האיש לאשה – עריכה וערכים במשנת קדושין פרק א' (עת לעשות 1 תשמ"ח, עמ' 103-112), ואחרי כן במאמרי באנגלית, Men, Women and Religions Status: Deciphering a Chapter in Mishnah, *Approaches to Ancient Judaism* IV, H. Basser (ed.), Atlanta: Scholars Press 1993, pp. 33-54. גרעין העיון שבפרק ג הופיע במאמרי 'החיים והמתים בתהלוכת הגאולה – עריכה ומשמעות במכילתא דרבי ישמעאל', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד, תשמ"ה, עמ' 223-236.

לפילוסופיה יהודית באוניברסיטת בראיילן בשנים האחרונות, שתרמו לי רבות בשכלול התובנות והביאורים הכלולים בספר זה.

חובה נעימה היא לי להודות לפרופ' מנחם כהנא, שלפני כשלושים שנה הדריכני בצעדים ראשונים בלימוד הביקורתי של ספרות חז"ל, ושוב חזר והעיר הערות מחכימות ומועילות לכתב היד של ספר זה. כמו כן מכיר אני טובה לכל חברי בבית המדרש של מכון שלום הרטמן, ובייחוד לפרופ' מנחם לורברבוים, איש שיחי בחברותא רבת שנים, ולפרופ' שלמה נאה, שעצתו אמונה בכל פינה בלשון חכמים ובמשנתם. מעל הכול נתונה תודה כפולה לרב פרופ' דוד הרטמן, ראשית על שזכיתי ללמוד עימו בחברותא והטעימני בלימוד על דרך האמת, ושנית על שיחד עם הנהלת המכון ותומכיו סייע לי לעסוק ביישוב הדעת במחקר ובכתיבה.

ועל כולם רעייתי פרופ' ענת זוהר, ההולכת עמדי בשבילי החיים והחכמה. בייחוד הייתה לה תרומה מכרעת בהתהוותו של ספר זה, כאשר באהבה ובמאמץ רב עודדה אותי להיענות להזמנה ולזכות בשנה של פנאי וריכוז במכון ללימודים מתקדמים בפרינסטון בשנת תשס"ד, אז זכיתי לסיים את מרבית החיבור.

במלאכת ההוצאה לאור שקד ביעילות ובסבר פנים יפות צוות הוצאת מאגנס; אני מכיר תודה לכולם וכן לעורכת הלשונית גב' הרצליה אפרתי. על תרומה חשובה להוצאת הספר לאור, שלמי תודה לקרן ע"ש מזור למחשבת ישראל והעמים.

ואחתום בתפילה לחונן לאדם דעת שיסייעני לעסוק עוד בדברי תורה במשנתם של חכמינו, ערוכה ככול ושמורה לאוהביה.

מבוא

חקר אמנות העריכה בספרות חז"ל

עולמם הדתי-רעיוני של התנאים והאמוראים – 'מחשבת חז"ל' – זוכה בדורנו להתעניינות רבה ומחודשת. כמו בכל תחום דעת מתפתח, נודע גם כאן מקום מרכזי לשאלות מתודולוגיות, דהיינו לבחינת הדרכים האמינות והפוריות לחשיפת עולמות המשמעות המבוקשים. מכיוון שמורשתם של חכמים אינה מסורה לנו אלא בכתב, השאלות המתודולוגיות מתמצות למעשה בשאלת הדרכים הראויות לפרשנות הטקסטים שהם ספרות חז"ל.

שיטת המחקר המרכזית במדעי היהדות של הדורות האחרונים הייתה השיטה הפילולוגית-היסטורית. הדוגלים בה כתשתית לפרשנות של מקורות יהודיים בכלל ושל ספרות חז"ל בפרט, הדגישו – לא בלי צדק – את הבדיקה הזהירה ואת העיון הביקורתי בכל שורה ושורה של הטקסט. בשיטה זו המאמץ הפרשני הוא נקודתי בעיקרו: מאמציו מתמקדים בראש ובראשונה בבירור נוסחן ומשמעותן של יחידות הטקסט הקצרות ביותר, לעתים קרובות אמירות בודדות. בירורים רבים כאלו עשויים, כמובן, לשמש בסיס להכללות חשובות.

בפני המבקש לסרטט תמונה רחבה ומעמיקה יותר פתוחות שתי דרכים עיקריות בעלות ערך: האחת – ליקוטן של אמירות בודדות המצטרפות יחד בידי החוקר; האחרת היא העיון ביחידות ספרותיות מקוריות. היסוד הברור ביותר לצירופן יחד של אמירות בודדות הוא זיהוין כ'מקבילות'. שכן, מסורות רבות נשטמרו לנו בכמה צורות – בדרך כלל, בחיבורים שונים מספרות חז"ל – שלעתים הן משלימות זו את זו ולעתים אפשר לברר מתוכן את תולדותיה וגלגוליה של המסורת. נוסף על כך אפשר לקבץ יחדיו מסורות רבות הנוגעות לעניין אחד או לעניינים קרובים ולנסות לסרטט פרקים במחשבת חז"ל לפי נושאים, כפי שעשה אפרים אלימלך אורבך בספרו החלוצי רב הערך, 'חז"ל – פרקי אמונות ודעות' (תשכ"ט).

הדרך האחרת אינה עוסקת בצירוף אמירות ומסורות ממקומות שונים בספרות חז"ל, אלא נוטלת לה כמושא למחקר את הצירופים המקוריים כפי שהגיעו לידינו ביחידות הספרותיות שמהן מורכבים חיבוריהם של חז"ל לסוגותיהם: הפרק, הפרשה או הסוגיה. אחד מיתרונותיה החשובים של דרך זו הוא האפשרות להעמיק ולהגיע

לרבדים של משמעות דתית-רעיונית גם בחומר הלכתי שבפרטיו אין נגלית בדרך כלל משמעות כזאת. מפתח מרכזי למשמעות בספרות חז"ל הוא חקר דרכי עיצובן והרכבתן של היחידות הספרותיות המקוריות – חקר אמנות העריכה.¹ מטרתו כאן היא להציע עיונים לדוגמה ביחידות טקסט מתוך חמישה חיבורים שונים המייצגים את הסוגות העיקריות שבספרות חז"ל, ולהראות את תרומתו החיונית של חקר העריכה לחשיפת עולמם הרעיוני של חכמים.

הגדרת תחום העיון 'העריכה בספרות חז"ל' – מבוססת על הנחת רקע כללית בדבר אופן יצירתה של ספרות זאת. בימינו רווחים חיבורים שנכתבו מראשם ועד סופם בידי אדם אחד. גם בימי קדם נודעו חיבורים כאלה, כגון כמה מן הספרים הקצרים שבמקרא (רות, נחמיה); לגבי יצירתם איננו מדברים על פי רוב על 'עריכה' אלא בפשטות על 'כתיבה'. לעומת זאת בספרות הנידונה כאן, המונח 'עריכה' בא לתאר את פעולתו של יוצר המשתמש בחומרים קיימים ואשר חלק ניכר מן הדברים שבחיבורו – ואף רובם – לא נכתבו בידי מתחילה. למען הדייק אין לומר כאן 'נכתבו', שהרי אנו עוסקים בתורה שבעל פה. הכוונה היא שהדברים לא נוסחו מתחילה בידי מי שעיצב את החיבור במתכונתו הסופית, אלא באו לידי במסורת מן הדורות שלפניו.²

הנחת רקע זו מוסכמת על החוקרים ונשענת על שני מינים של עדויות: פנימיות וחיצונית. העדויות הפנימיות – כלומר אלו המצויות בספר גופו – ברורות, ובראשן

1 קריאה פרוגרמטית לחקירת מכלולים ספרותיים שלמים בספרות חז"ל השמיע לפני כעשרים שנה איתמר גרינולד (המתודולוגיה). עיקר טענתו היא ביקורת – המוסבת, בין היתר, על ספרו הנזכר של אורבך – על המתודה של עיון בדברי חז"ל בפיסות הקרועות מן ההקשר הספרותי שבו נמסרו לנו. גרינולד מטעים כי יש לעיין ב'סוגיות הלכתיות ואגדיות שלמות כפי שהן מצויות היום לפנינו אם במשנה ותוספתא, אם בתלמודים ואם בקובצי מדרשים' (עמ' 175). יש להטעים שגרינולד לא פנה להגשים את קריאתו הלכה למעשה.

2 בהנחה זו אין לכאורה חידוש. לפני יותר מאלף שנה ענה רב שרירא גאון לשאלה שהפנתה אליו קהילת קירואן שבצפון אפריקה: 'כיצד נכתבה המשנה?', ותיאר את חיבור המשנה בידי רבי (=רבי יהודה הנשיא) כהעלאה על הכתב של תמצית המסורת ההלכתית של התורה שבעל פה. אבל ההקשר של איגרת רב שרירא הוא הפולמוס כלפי הקראים, שכפרו בסמכות המשנה (והספרות התלמודית כולה) בטענה שאינה דברי ה' אלא דברי החכמים עצמם. כנגד זה האיגרת שוללת את ייחוס הדברים שבמשנה לא רק לרבי עצמו, אלא אף לחכמים שקדמו לו; כולם כאחד מוצגים רק כחוליות בשרשרת של מסירה, החוזרת והולכת עד הר סיני. בהשוואה לגישה א-היסטורית זו יש יתרון בגישה הרמב"ם, המקיים את סמכותה של התורה שבעל פה יחד עם ההכרה בכך שמרבית דבריה נוצרו בעיונם של החכמים לדורותיהם (אכן, גם שיטתו אינה חפה מהנחות א-היסטוריות). על כל פנים, המחקר המדעי על אופן התהוותה של ספרות התורה שבעל פה מתנהל – או לפחות אמור להתנהל – בלי תלות בשאלה דתית-אידאולוגית זו של סמכות.

העובדה הפשוטה שבכל ספר מספרות חז"ל רבים מאוד הדברים המוצגים בפירושו בשם חכמים שונים: 'בית שמאי אומרים...', 'אמר רבי יהודה...', וכיוצא באלה. הספר מציג את עצמו, אם כן, לא כדברי המחבר, אלא כמוסר דברים שקיבל מן הדורות שלפניו. אמנם רבים גם הדברים הנמסרים 'סתם', כלומר שאינם מיוחסים לחכם מסוים. אולם גם את אלו אפשר לזהות לעתים קרובות – בעיקר על ידי עדויות חיצוניות, כגון מסורות מקבילות שנשמרו בחיבורים אחרים – כדברי חכמים מסוימים מן הדורות שקדמו לעריכתו של החיבור הנידון. מסתבר, כמובן, שמקצת דברי הסתם הם משל העורכים-המחברים עצמם. אולם בסך הכול שוררת במחקר הסכמה רחבה שספרות חז"ל נוצרה בדרך של מסירה ועריכה.

מה טיבה של עריכה זו? בין החוקרים יש האוחזים בעמדה קיצונית ולפיה תרומת העורך היא מזערית ומתמצה בליקוט ובסידור טכני של החומרים שנמצאו לפניו. לדעתם, שיטת העורכים בספרות חז"ל הייתה של אי-התערבות בחומר שקיבלו בירושה, בין בתוכן ובלשון של האמירות הבודדות ובין במבנה היחידות הספרותיות, שמצירופן יחד נתהוו הספרים שלפנינו. לעומתם יש האוחזים בקיצוניות ההפוכה: שהעורכים נקטו מידה מופלגת של חירות בעיבוד החומר, עד שאין כבר להכיר בדברים שלפנינו את צורתן או את תוכנן של המסורות שברקע. שני הצדדים מביאים ראיות לעמדותיהם ונראה כי באלו ובאלו יש מידה של אמת; במילים אחרות, אף אחת מן העמדות הקיצוניות אינה נכונה. החיבורים שלפנינו מכילים רכיבים רבים – מהם קצרים ומהם ארוכים – ששובצו בהם ללא שינוי או בשינוי מועט; אבל הם מכילים גם רכיבים שעברו עיבוד והתאמה, וכן דברים שנוספו ונוסחו בשלב העריכה עצמו.³

כדורות הקודמים התמקד חקר העריכה בספרות חז"ל בעיקר באפיק ההיסטורי. החוקרים ביקשו לזהות את המסורות ואת הקבצים הקדומים המשוקעים בתוך הספרים שבידינו, ולעמוד על תהליכי התגבשותם עד שהגיעו לצורתם שלפנינו. אולם בדורנו מתרבים הניסיונות לחקור את העריכה מנקודת מבט ספרותית-פרשנית.⁴ בניסיונות אלו אנו מתבססים על ההנחה ההיסטורית כפי שנוסחה לעיל,

3 יש בין החוקרים גם מי שמחזיק בעמדה מרחיקת לכת, שעל פיה אין לדבר על שלב עריכה סופי המגדיר את החיבור, מפני שההבדלים בין מסורות נוסח שונות (בכתבי היד) קובעים למעשה גרסאות שונות של החיבור. ראו בעניין זה את דברי פטר שפר (שפר, המחקר; הנ"ל, תשובה) ואשר השיב עליהם נכוחה חיים מיליקובסקי (מיליקובסקי, המחקר); והשוו להלן בראש הפרק הרביעי, הערה 8.

4 מגמה זו מופיעה, במידה זו או אחרת, בכתבי חלקם הגדול של החוקרים בתחום ספרות חז"ל בדור האחרון, ואיני רוצה למנות מקצתם כדי שלא אתעלם מן האחרים (סקירה מועילה ראו אצל וולפיש [וולפיש, שיטת העריכה] בהקדמה, עמ' 1-31. בפרקי ספרי ציינתי לפי העניין דברי חוקרים שעסקו בסוגה הנידונה באותו פרק). חידושי החיבור זה אינו עצם היזמה לעסוק בחקר

שיוצרי הספרים הללו פעלו בעיקר כעורכים של מסורות נתונות, ולכן חלק חשוב מעבודת הרקע עדיין נוגע לזיהוי.⁵ אולם מטרתנו אינה היסטורית בעיקרה אלא הרמנויטית: השאיפה היא לעמוד על משמעותו של הטקסט כמכלול ספרותי, כשאנו מודרכים על ידי ההכרה שהוא נוצר בדרך של עריכה מחומרים קיימים.

נהוג להקפיד ולומר שמטרת המאמץ הפרשני 'אינה לעמוד על כוונת המחבר אלא על משמעות החיבור'. יש מידה רבה של צדק בהקפדה זו, שכן יש כמה טעמים לפקפק עד כמה רשאים אנו להאמין ביכולתנו לגשר על פני פערים של תודעה, זמן ותרבות ולשחזר כביכול מתוך הטקסט שבידינו את כוונת מחברו ממש. אף על פי כן, גם כשאנו מתרכזים במשמעות החיבור הרי שם העצם 'חיבור' מקפל בתוכו בהכרח לפחות דימוי של מחבר. המעייין בטקסט כ'חיבור' מניח שאין אלו מילים שגובבו באקראי, אלא פרי מעשה מכוון של חיבור הנובע מתודעה. יתר על כן, ברקע הקריאה מונח לא רק הרעיון הגולמי של מעשה החיבור, אלא גם דימוי מסוים של טיבו ודרכו של מעשה זה כמעשה אמנות.

באותה מידה ראוי להדגיש, כאשר אנו עוסקים בטקסטים שהם פרי עריכה, שאין אנו באים לגלות את 'כוונת העורך' במובן של שחזור היסטורי של תודעה אינדיווידואלית. אבל צריך לסיים גם אמירה זו בהנגדה חיובית ולומר (תוך אלתור שם עצם שיקביל ל'חיבור' שבאמירה דלעיל), שמטרת חקר העריכה 'אינה לעמוד על כוונת העורך אלא על משמעות העורך'. שוב, באמירתנו זו מקופלת הנחה: ברקע עיוננו בטקסט מונח דימוי של היווצרותו כפרי מעשה מכוון של עריכה בידי עורך יחיד, או כמה עורכים שפעלו יחדיו או בזה אחר זה. לרהיטות הניסוח אתייחס במהלך הספר ל'עורך' ולפעולותיו, אך יש לקרוא זאת בכל מקום לפי המבואר כאן.

למעשה העריכה שעל משמעותו מבקשים אנו להתחקות שני צדדים עיקריים: (א) סידור; (ב) עיבוד והוספה. לגבי סידור החומר אפשר לשאול בסופו של דבר על

ספרותי של העריכה אלא הקדשת ספר לגישה מתודולוגית זו, תוך מאמץ שיטתי להדגימה בקשת הסוגות של ספרות חז"ל. לצערי לא היה בכוחי להשלים קשת זו (כפי שמתבקש) בעיון בסוגיה מן הירושלמי. [תוך כדי הדפסת הספר יצא לאור קובץ המחקרים לכבודו של יונה פרנקל (לוינסון, היגיון ליונה) ובו מדור מיוחד 'סוגיות בעריכה' הכולל חמישה מאמרים].

5 בזה נבדלת דרכי מזו של יעקב נויזנר (ברוב ספריו), התובע לומר נואש מזיהוי המסורות המקוריות ולהתרכז רק במסר של העורך האחרון. החשיבות של ה'חספוסים' והסימנים המגוונים בחיבורים שלפנינו כעדות למקורות שמהם הורכבו הודגשה יפה על ידי דניאל בויארין (בויארין, סטטוס). על מפעלו של נויזנר בכללותו יש לומר כי אף שכוונתו רצויה – באשר הוא מציע לחקור את המכלולים הספרותיים ואת תבנית העריכה בספרות חז"ל, ספר ספר לעצמו – אין דבריו בדוקים כיאות. ראו דברי בויארין בביקורתו על נויזנר (שם), וכן להלן בפרק הראשון, הערה 57.

מבנהו הכולל של כל ספר מספרות חז"ל, אולם לפני כן יש לעמוד על אופן הרכבתן של יחידות המשנה המקוריות: הפרק במשנה ובתוספתא, הפרשה במדרש והסוגיה בגמרא; והן שיידונו במחקרי זה. בכל אחד מן הפרקים שלהלן אעייין ביחידת משנה אחת לדוגמה מסוגה אחרת בספרות חז"ל ואבקש לעמוד על האופן שבו שיבץ העורך יחדיו את חלקיה (עיון זה יתחשב גם בעובדה שעל פי רוב גם יחידת המשנה עצמה אינה בנויה מפריטים בודדים, אלא כוללת חטיבות ספרותיות – גדולות או קטנות – שנמצאו כבר לפני העורך).

אולם כפי שכבר ציינתי, אין לאחוז בהנחה הקיצונית שהעורך השתמש רק בחומרים שקיבל במסורת ללא שינוי או הוספה. לעתים קרובות אפשר להבחין שרכיב או קובץ שנמסרו עובדו כדי להתאימם למסגרת הספרותית החדשה; או שדבר מסוים נוסף בשלב העריכה – למשל כדי לגשר בין קבצים קיימים. מלבד זה יש דברים שניכר כי אינם מן הרובד המוקדם ביותר של הטקסט (כגון סוגים מסוימים של הערות או של הסתייגויות), אך שקשה להכיר אם נוספו בידי העורך או שמא כבר בדורות שלפניו. בעיונים שלהלן נראה בכמה מקומות כיצד רגישות למשמעותו של המכלול שנוצר בשלב העריכה מסייעת לשייך תוספות מסוימות לשלב זה.

מי שמצוי קצת בספרות חז"ל עשוי להקשות כאן ולטעון שברבים מחיבוריהם של חז"ל אין מקום להתחקות על פעולת הסידור של העורך, שהרי הם נוצרו כחיבורים משניים המוסכים על חיבור קודם ועוקבים במישרין אחרי סידורו. רבים מספרי המדרש ערוכים על פסוקי המקרא כסדרם; התוספתא ושני התלמודים מוסכים על המשנה.⁶ יש כמובן משהו בטענה זו, אולם כפי שנראה להלן בפרק השני (המוקדש לפרק מן התוספתא) ובפרק השלישי (המוקדש לפרשה מן המכילתא), המדרש התנאי לספר שמות), לא כל שאלות הסדר בחיבורים משניים אלו מוסברות מתוך סדרו של החיבור הראשי. חקר העריכה כולל אפוא – גם בחיבורים אלו – צד חשוב של עיון בסידור החומרים בידי העורך, אף כי נודע בהם משקל רב יותר לעיון בעיבוד ובהוספות שבשלב העריכה.⁷

בפרק הרביעי, המוקדש לפרשה ממדרש ויקרא רבה, ובפרק החמישי, המוקדש

6 זו ההנחה הרווחת לגבי התוספתא, אף כי לאחרונה פקפק בכך פרידמן, תוספתא; ראו להלן בפרק השני.

7 נקודה זו מציינת את אחד ההבדלים העיקריים בין דרכי לדרכו של אברהם וולפיש (ראו עבודותיו ברשימה הביבליוגרפית). וולפיש מתבונן בדרך כלל בספרות חז"ל ללא הטעמת הממד הדיאכרוני, ומתוך כך חקר העריכה אצלו מתמצה על פי רוב בעיון בתבניות ספרותיות של הטקסט כפי שהוא לפנינו. אפילו בנוגע לאלו – שבהן למדתי מולפיש הרבה – יש צביון אחר לחקר העריכה בדרך שאני מציע בחיבור זה, המטעימה את פעולתו של העורך בחומרים שקיבל (כאמור לעיל בפנים, וראו להלן בפרק הראשון, הערות 29 ו-42); קל וחומר למקומות שבהם עיקרו של חקר העריכה נוגע לצד העיבוד וההוספה (ראו בעיקר הפרקים הרביעי והחמישי).

לסוגיה מן התלמוד הבבלי, נעסוק בטקסטים הבנויים כלקט של יחידות בסיס הדומות זו לזו. בפרשה מן המדרש יחידת הבסיס היא הפתיחתא – התבנית הדרשנית הקלסית; בסוגיה התלמודית מדובר בלקט תשובות לשאלת מוצא אחת. בוויקרא רבה יש בכל זאת מקום לשני צדדיו של חקר העריכה; בסוגית התלמוד שבה נעסוק סדר הפריטים הוא כרונולוגי פשוט ועיקר העיון יופנה לטיבם ולמגמתם של קטעי התגובה של 'סתם' התלמוד. כפי שמצוי בדרך כלל בתלמוד, קטעים אלו מובחנים היטב מן הפריטים המלוקטים שעליהם הם מוסבים. לעומת זאת בפרק הראשון, המוקדש לפרק מן המשנה, בולט יותר הצד של חקר הסידור וההרכבה של אותו פרק מקבצים קודמים, אם כי גם בזה נעמוד על תוספות השייכות לשלב העריכה.

כפי שאפשר לראות מדברי הקדמה אלו אין מדובר בטכניקת ניתוח אחת ואחידה המופעלת כלפי כל טקסט שבו נעיין. חקר העריכה אינו מתודה אחת אלא גישה מתודולוגית רחבה, שבה נדרשת תשומת לב לטיבו ולתולדותיו של כל חיבור ולתכונות המייחדות את עריכתו הן מבחינה היסטורית והן מבחינה ספרותית. מטעם זה העדפתי לא להקדיש ספר זה כולו לחיבור אחד או אף לסוגה אחת, אלא לפרוס את הדיון על פני דוגמאות שונות המייצגות את הסוגות המגוונות של ספרות חז"ל. אופני העיון בעריכה ובמשמעותה, וכן הקשיים הניצבים בפני עיון זה ודרכי ההתמודדות עמם, יתבררו בפרוטרוט להלן.

רוחב יריעה זה בהיבט המתודולוגי נקנה במחיר צמצום היקפה של ההתבוננות הרעיונית בכל אחד מן העניינים שבו עסקתי. במפעל של דוגמאות מתודולוגיות, שהוא המונח כאן לפני הקורא, התבוננות במישור הערכי-הרעיוני מופיעות לא כפנורמה שלמה אלא כסדרה של תמונות ממוקדות. אולם לא אמנע מלהדגיש שהמופק במישור זה הוא בעצם עיקר התכלית המבוקשת. בכל אחד מן הפרקים שלהלן השתדלתי שחקר העריכה – הכרוך לא אחת בירידה לפרטים – לא ייעשה מטרה בפני עצמה, אלא ישרת את תכליתו כמפתח בחקר עולמם הדתי-הרעיוני של חז"ל. הדברים יבוארו בכל פרק ופרק, אך אסקור אותם כאן בחטף.

במשנת קדושין (הפרק הראשון) מוצג אפיונו המשפטי של קניין האישות במסגרת של הייררכיה דתית-חברתית המשקפת הבדלי מעמד של קדושה בין כוהנים וישראלים, אנשים ונשים. הפרק האחרון של תוספתא בבא מציעא (הפרק השני) עורך כעין מסכת קצרה של מחשבה מדינית, החל ברמת יחסי שכנים וכלה ברמת היחסים בין עיר לעיר. בפרשת הפתיחה של מסכת בשלה במכילתא דרבי ישמעאל (הפרק השלישי) נהפכת ההליכה הממושכת במדבר מתקלה לחלק מרכזי בתכנית אלוהית המגשימה את העיקרון של הבטחת שכר 'מידה כנגד מידה'; טיבו של השכר מתמקד בליווי האלוהי כשלעצמו. פרשה לד של ויקרא רבה (הפרק הרביעי) מוסבת על נושא הצדקה; בעריכתו של לקט הפתיחות שבראשה מוקנה למצות הצדקה

ממד תאולוגי עמוק. לבסוף, בסוגית הבבלי שבראש פרק 'החובל' – בבא קמא פרק ח – העוסקת באופן יישומו של דין 'עין תחת עין' שבתורה (הפרק החמישי), מבטאת העריכה מגמה לבסס את הפרשנות המשפטית שבמשנה – שלפיה מדובר בתשלום כספי – על הכרעה עקרונית-ערכית (ולא על הוכחות עקיפות גרדא). תמונות אלו ודרכי חקר הטקסט ועריכתו, המאפשרות לנו התבוננות בעולמם הרעיוני של חז"ל, יתוארו בפרוטרוט במהלך פרקיו של ספר זה.